

УДК 159.922.8

«ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР ОСОБИСТОСТІ» В КАТЕГОРІАЛЬНОМУ АПАРАТІ ПСИХОЛОГІЇ

Корнієнко І.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Мукачівський державний університет

У статті обговорюються результати дослідження поняття життєвого простору особистості. Визначено категорію суб'єкта у психологічній науці, зміст поняття життєвого простору особистості у дихотомії «зовнішнє – внутрішнє». Виділено зміст і сутнісні розходження понять «життєвий простір» та «життєвий світ» особистості. Визначено, що життєвий простір особистості виділяється у складі цілісного емоційно-оціночного комплексу, який постає одним зі способів структурування реальності життєвого світу.

Ключові слова: *суб'єкт, об'єкт, життєвий простір, зовнішнє, внутрішнє, життєвий світ.*

В статті обговорюються результати дослідження поняття життєвого простору особистості. Визначено категорію суб'єкта у психологічній науці, зміст поняття життєвого простору особистості у дихотомії «зовнішнє – внутрішнє». Виділено зміст і сутнісні розходження понять «життєвий простір» та «життєвий світ» особистості. Визначено, що життєвий простір особистості виділяється у складі цілісного емоційно-оціночного комплексу, який постає одним зі способів структурування реальності життєвого світу.

Ключевые слова: *субъект, объект, жизненное пространство, внешнее, внутреннее, жизненный мир.*

Korniyenko I.O. "LIVING SPACE" IN CATEGORICAL APPARATUS OF PSYCHOLOGY

The article discusses the results of the study of the concept of living space of the personality. Categories of the subject in psychological science, the content of the concept of living space of the personality in the dichotomy of "external – internal" are defined. Content and the essential differences between the concepts of "living space" and "lifeworld" of personality are highlighted. It was determined that the individual living space is a part of emotional-evaluative complex, which exists as one of the ways of reality structuring of the lifeworld.

Key words: *subject, object, living space, outer, inner, lifeworld.*

Постановка проблеми. Якщо в радянський період проблема людини як суб'єкта розглядалась переважно на теоретико-методологічному рівні, то у нових соціально-політичних умовах України спостерігається тенденція дослідження людини (дитини, підлітка, дорослого) у їх дійсних суб'єктних якостях, вивчення можливостей, процесів й умов саморозвитку й саморозкриття людини на різних рівнях її суб'єктного буття, виявлення активної творчої ролі людини в реалізації відносин з різними сферами дійсності.

Варто відзначити, що у сучасній вітчизняній психології проявляється підвищення інтересу до суб'єктної проблематики. Проте подальший розвиток цих ідей вимагає, на наш погляд, постановки проблеми життєвого простору як точки кристалізації життєвого світу особистості, світу, який створюється за її активної участі, що є невіддільним від неї, оскільки і є цим світом.

Людина – суб'єкт пізнання й дії, що представлений лише частково через свою свідомість. Простір не існує поза людиною, так само як людина не існує поза своїм простором. Людина зрештою змінює, ламає, долає, вдосконалює світ, створюючи

нову дійсність, для того, щоб її сутність перебувала в постійному самостворенні, постійній самореалізації, нарешті, постійному самотворенні. Це і є центральними, основними ідеями, на які спирається дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія суб'єкта є однією з основних у світовій психології і пов'язана з працями таких видатних вчених, як С.Л. Рубінштейн, Д.М. Узнадзе, Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв та ін. [2; 11; 17]. Кожна з психологічних шкіл по-різному трактувала поняття суб'єкта, тому існують принципи відмінності в підходах до розуміння змісту цієї категорії та її місця в системі психологічної науки. Проте проблема суб'єкта буде розглянута нами в аспектах, що мають значення для мети цієї роботи.

Інтенсивний розвиток «суб'єктного підходу» у психологічній науці, зростання ролі й розширення сфери застосування категорії особистості та суб'єкта припадає на кінець 80-х років – 90-ті роки ХХ століття (С.Д. Максименко, Т.М. Титаренко та ін). [14; 20]. З усіх якостей людини найважливішою вважається здатність бути суб'єктом психічної активності, що безпосередньо

регулятивно впливає на свою психіку і опосередковано – на навколишній світ.

В останні роки питання індивідуального світу людини розробляється через поняття «психологічний простір особистості» у контексті теорії психологічної суверенності особистості та поняття «буттєві простори особистості» [15]. Ці дослідження характеризуються комплексністю у реалізації суб'єктивного підходу й інтеграції знань різних галузей психологічної науки, що тривалий час розвивалися незалежно одна від одної. Так, у теорії С.К. Нартової-Бочавер співвідносяться результати вивчення індивідуальності, саморозвитку й самоактуалізації, теорії й поняття особистісної ідентичності, життєвого середовища як джерела психічного розвитку, власності, особистого простору, територіальності, явища персоналізації, феноменів особистісних меж тощо [15].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у теоретичному історико-культурному аналізі поняття «життєвий простір особистості».

У радянській психології інтерес до підходів, які оперують якісними показниками, почав зростати з другої половини 80-х років (Б.С. Братусь, Т.В. Воробйова, О.Г. Ковальов, В.М. Розин, Т.О. Флоренська). Висунута авторами методологія передбачає застосування нових методів вивчення й впливу на людину, зокрема перехід від чисел до діалогічних і системних принципів організації психологічного дослідження. Беручи за основу ідеї М.М. Бахтіна про специфіку гуманітарних наук, спрямованих, на відміну від природничих, на пізнання цілісної сутності людини, зазначимо, що адекватним методом пізнання особистості є діалог як специфічна форма спілкування, тому дослідження «стає опитуванням і бесідою, тобто діалогом» [3, с. 309]. Проте у рамках роботи базовим все ж таки залишається теоретичний історико-культурний аналіз зазначеної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з поглядами С.Л. Рубінштейна світ включає в себе природу, речі і явища, співвіднесені з людиною [17, с. 264]. Автор також визначає людське буття й через категорію дійсності, але не зводить його лише до неї, оскільки буття перебуває в постійному русі: «Своїми діями я безупинно підриваю, зміню ситуацію, у якій я перебуваю, а разом з тим безупинно виходжу за межі самого себе. Цей вихід за межі самого себе не є запереченням моєї сутності <...>, це – її становлення й разом з тим реалізація моєї сутності» [17, с. 344]. Розвиваючи цю думку, С.Л. Ру-

бінштейн виокремлює такі моменти: 1) діючий, перетворюючий характер дійсності; 2) дійсність як прояв сутності, тому людський світ є єдністю внутрішнього й зовнішнього, об'єктивного й суб'єктивного; 3) дійсність є тією, що стала, виявила себе в сутності (або в момент сутності), те, що є в наявності, а не в потенції [17, с. 291].

Деяко повніше і глибше визначає сутність власне людського буття М.М. Бахтін. З появою свідомості світ (буття) радикально змінюється, змінюється сама суть існування: «Камінь залишається кам'яним, сонце сонячним, але подія буття в цілому стає зовсім іншою, тому що на сцену земного буття вперше виходить нова й головна діюча особа події – свідок і суддя. І сонце, залишаючись фізично тим же самим, стало іншим <...> воно перестало просто бути, а стало бути в собі й для себе і для іншого, тому що воно відбилося у свідомості іншого (свідка й судді): цим воно в корені змінилося, збагатилося, перетворилося» [3, с. 360]. До присутності свідомості світ цілісний, єдиний. Він – одне ціле, і нічого крім нього немає. Його частини ніяк не протиставляють себе одна одній або йому і не є чимось відмінним від світу. З появою свідомості з'являється щось здатне сприймати світ, мислити про нього, тим самим відокремлювати його від себе. Світ не «копіюється» у свідомості, він дійсно стає іншим. Тобто з'являється суб'єктивність як результат постійного перетворення й пізнання, осмислення світу людиною.

Е. Гуссерль, один із найбільш видатних мислителів ХХ століття, переосмислюючи наявне розуміння світу, вводить поняття «життєвий світ», який, на відміну від світу конструйованого та ідеалізованого, не створений штучно, а даний безпосередньо до будь-якої особливої настанови свідомості, причому даний з цілковитою очевидністю всякій людині. Це – дорефлексивна даність, на відміну від теоретичної настанови, що вимагає попередньої рефлексії і перебудови свідомості. Саме цей світ, говорить Е. Гуссерль, є підґрунтям всіх наук. Такий світ завжди віднесений до суб'єкта, це його власний навколишній повсякденний світ [8, с. 155]. Ставлячи питання про пізнання життєвого світу, вчений наголошує на тому, що цей світ є «нематематизованим» цілим. Якщо в природничих науках вдаються до пояснення, то життєвий світ відкритий безпосередньо, його розуміють, і для цього необхідні інші способи, не «об'єктивно-логічна» науковість, а «своєрідна», «більш висока науковість» [8, с. 170–171].

Розглядаючи сучасну психологічну науку й практику, найбільш перспективним

у плані розробки ідей життєвого світу ми вважаємо екзистенціальний підхід, однією з основ якого є ідея М. Хайдеггера, який є творцем оригінальної концепції «наявного буття», тобто людського буття, концепції «ось-буття» (Da-Sein), буття, яке відкрито людині «тут і тепер». В цілому "Dasein" означає місце людини в її історичності, де простір існує не паралельно з часом, але вбудований в нього, а значить, в екзистенціальному бутті буття стає власне людиною [18]. Світ постає в трьох модульностях: оточуючий світ, співсвіт, власний світ, які взаємопроникають одна в одну, а відносини між ними виявленню не піддаються. Тобто людина завжди існує способом буття-в-світі, що означає «феноменальне зрощення людського існування з навколишнім його світом» [18, с. 308].

Засновник метода екзистенціальної психології Л. Бінсвангер, увібравши хайдеггерівський аналіз структури людського "Dasein", підкреслює нерозривну цілісність суб'єктивного і об'єктивного. Він стверджує, що справжнє буття особистості виявляється через заглиблення її в себе з метою визначення та вибору «життєвого плану», незалежного ні від чого зовнішнього. Л. Бінсвангер у своєму екзистенціальному аналізі намагається вийти на апіорні структури, які конституюють людський досвід у цілому, і є свого роду значенневою матрицею та ключем до розуміння конкретних проявів суб'єкта, його світу [13].

З усіх якостей людини найважливішою вважається здатність бути суб'єктом психічної активності, що безпосередньо регулятивно впливає на свою психіку, і опосередковано впливає на навколишній світ. Суб'єкт здатний перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, відноситись до самого себе, оцінювати способи діяльності, контролювати її хід і результати, змінювати прийоми, бути творцем своєї історії [5].

Галузь загальної психології й психології розвитку має на меті розробку проблеми власної внутрішньої активності особистості, подолання традиційного погляду на зовнішню детермінацію психічного розвитку. Тому важливим є обґрунтування ідей: «спонтанність» розвитку, переважання його внутрішньої детермінації, визнання індивіда суб'єктом психічного розвитку й саморозвитку на найбільш ранніх етапах становлення його особистості [19], розвитку «ядра суб'єктивності», формування «мало-го середовища» в ході індивідуального розвитку власного найближчого середовища спілкування і діяльності [21]. Розвивається поняття суб'єктної активності, де суб'єк-

тність найперше пов'язується зі здатністю до саморегуляції й самостійності в діяльності [16], широко дискутуються проблеми саморозвитку людини. Саме уявлення про людину як про суб'єкт дало змогу ввести також такі поняття, як самореалізація, самоактуалізація, самовираження, самовдосконалення, особистісний ріст, до вивчення яких і звернулися українські психологи.

Варто відзначити, що з підвищенням інтересу до суб'єктної проблематики у сучасних вітчизняних дослідженнях спостерігається також прагнення вчених зняти головне протиріччя картезіанського протиставлення суб'єкта та об'єкта, оскільки саме воно тривалий час гальмувало емпіричну перевірку теоретичного положення про активність суб'єкта у всіх видах взаємодії зі світом як головної його характеристики [5].

До таких спроб відносять положення про: 1) опосередкування відносин індивіда й середовища через діяльність, сформульоване О.М. Леонтьєвим, його критика протиставлення індивіда середовищу, трактування останнього як «зовнішнього» фактору; 2) «соціальну ситуацію розвитку» Л.С. Виготського, під якою він розуміє специфічну для кожного вікового періоду систему відносин суб'єкта у соціальній дійсності, відображену в його переживаннях і реалізовану ним у спільній діяльності з іншими людьми; 3) створення суб'єктом власного життєвого середовища, «середовища розвитку» [2]; 4) творення особистістю системи і світу, у якому вона живе й «логіка» якого формує її властивості. Особливо слід зазначити принцип предметності, що є ядром психологічної теорії діяльності [11].

Проблема зовнішнього і внутрішнього є фундаментальною проблемою психології. П.А. М'ясоїд, аналізуючи цю проблему з точки зору зміни типів наукової раціональності, стверджує, що проблема «зовнішнє – внутрішнє» лежить в основі всіх психологічних проблем.

Звернемо увагу на визначення «зовнішнього» і «внутрішнього», представлені в роботі К.В. Шорохової, адже саме воно, на нашу думку, найбільше відповідає традиційній точці зору з цього питання. За словами автора, внутрішнє особистості складають індивідуальні особливості вищої нервової діяльності, потреби й настанови людини, почуття й здатності, система навичок, звичок і знань, які містять як індивідуальний досвід людини, так і досвід всього людства [22]. Іншими словами, внутрішнє є складовою психологічної характеристики особистості, або її інтраіндивідуальною структурою [2]. Зовнішнє ж, як зазначає

К.В. Шорохова, у широкому розумінні цього слова – предмети і явища оточуючої дійсності, перетворена людиною природа, суспільство і культура в найширшому розумінні, разом зі зв'язками і відносинами.

Суттєве доповнення поняття «зовнішнє – внутрішнє» робить К.О. Абульханова-Славська. Характеризуючи категорію життєдіяльності, автор вводить дві основні координати – «стійкість» і «рух», які можна співвіднести із просторово-часовими координатами буття особистості і розглядати в плані «зовнішнього» і «внутрішнього»: історичний, об'єктивний «зовнішній» час людського життя доповнюється особистісним або психологічним, «суб'єктивним», «внутрішнім» часом [1].

Принцип предметності знімає дихотомію «зовнішнього – внутрішнього», вони стають взаємозалежними компонентами цілісного світу людини, світу як індивідуально-значеннєвого простору. Таким цілісним світом для людини є не «середовище» або світ «взагалі», а його «життєвий світ» [7; 12].

Єдність людини і світу постає в категорії життєвого світу, що знімає характерне для класичної психології протиставлення «внутрішнього» і «зовнішнього». Ми звернемось до поняття життєвого світу, введеного Ф.Ю. Василюком, оскільки саме воно певною мірою долає складову основи класичної психології – онтологію ізольованого індивіда, яка розглядає людину спочатку як окремих об'єкт, вирваний з усіх контекстів, як ізольований «препарат», якому притаманні певні властивості, а тоді вже прояв цих властивостей через зв'язок і взаємодію зі світом та іншими об'єктами. І суб'єкт, і об'єкт мисляться первинно як такі, що існують та визначені до і після будь-якого практичного зв'язку між ними» [7, с. 83].

В процесі пошуку конкретизації категорії «життєвий світ» ми спиралися на ідеї Д.О. Леонтьєва, за яким життєвий світ є організованою сукупністю усіх об'єктів і явищ дійсності, пов'язаних з конкретним суб'єктом життєвими відносинами. При цьому лише межі відрізняють життєвий світ від об'єктивного світу в цілому: якщо останній містить у собі все суще, увесь універсум, то життєвий світ суб'єкта – лише якусь його частину [12, с. 118]. Одиницею аналізу життєвого світу виступає життєвий сенс – об'єктивна характеристика «місця й ролі об'єктів, явищ і подій дійсності й дій суб'єкта в контексті його життя» [12, с. 113].

Дещо по-іншому про життєвий світ та його феноменологічний аспект пише Л.Я. Дорфман. За його словами, «життєвий світ – це не лише світ, в якому живе людина, але і людина, яка створює цей світ».

Життєвий світ розуміється ним як взаємини, взаємодії та взаємодетермінація людини і світу. Досліджуючи питання простору соціальної дійсності, автор виокремлює два роди такої дійсності: власний простір соціальної дійсності й соціальний простір самосвідомості. Саме другий простір індивідуальної інтегральності є метаіндивідуальним світом, під яким розуміється «специфічна сфера взаємодії індивідуальності з фрагментами соціальної дійсності, які безпосередньо впливають на індивідуальність і які, в свою чергу, відчують на собі вплив індивідуальності» [9, с. 120].

Отже, встановивши взаємозв'язок між результатами зробленого вище аналізу проблеми «зовнішнього – внутрішнього» з поняттям життєвого світу, зможемо дійти до змістовного визначення життєвого простору особистості. Частина загального світу, до якої включена людина й з якою вона безпосередньо взаємодіє, утворює її життєвий світ, усередині якого для людини існує деякий ряд об'єктів, явищ, подій, що мають для неї підвищену значимість, тому що вона їх «любить», відчуває як психологічно близькі. Будь-яка частина цих об'єктів і явищ, з якою людина ідентифікується, включаючи їх у своє Я, стають її еґо-розширенням. Можна, очевидно, сказати, що ці об'єкти й утворюють місце людини у світі, простір її життя – життєвий простір особистості.

Виходить, що поняття «життєвий простір особистості» знаходиться в деякій площині взаємовідношення понять «життєвий світ» і «особистість» і є суб'єктивним аспектом деякої частини життєвого світу людини, з якою особистість найбільш тісно пов'язана через цінності, інтереси, симпатії.

Життєвий простір, подібно до інших аспектів людини, постає у перетвореній формі в тих значеннєвих утвореннях, які мають транситуативний і «наддіяльнісний» характер і є значеннєвими диспозиціями, значеннєвими конструктами й особистісними цінностями [12]. Значеннєвий конструкт, значеннєва диспозиція і особистісна цінність є стійкими, інваріантними утвореннями.

Значеннєві диспозиції є формою фіксації відношення суб'єкта до об'єктів і явищ дійсності, що визначається роллю і місцем цих об'єктів і явищ у його життєдіяльності, в латентному, інактивному виді. Значеннєвий конструкт – категоріальна шкала, що використовується для співвідношення об'єкта чи явища з якою-небудь потребою або цінністю особистості, наслідком чого є приписування їм відповідного життєвого сенсу. Особистісні цінності – елементи структури індивіда, засвоєні ним у процесі приналежності до певної референтної со-

ціальної групи, що в тій чи іншій мірі усвідомлено реалізуються в діяльності. Цінності вказують спрямованість перетворення дійсності і є джерелом життєвих смислів. У свідомості постають як ціннісні орієнтації.

Отже, життєвий простір особистості можна розглядати як «психологічне ядро» її життєвого світу, в якості якого виступає найбільш значима частина життєвого світу в тій формі, у якій вона для неї існує, визначаючи найбільш важливі сторони життєдіяльності суб'єкта.

Ввівши поняття «життєвий простір», К. Левін первинно використовує його лише для теоретичного пояснення різноманіття й динаміки конкретної поведінки індивіда, Надалі ж, зазнавши змістовних змін, розвиваючись та ускладнюючись, проте не змінюючись принципово, воно стає основним методом психологічного дослідження, який дає змогу зв'язати між собою наукові факти стосовно розвитку, особистості, людських взаємин тощо для розуміння, передбачення чи керування поведінкою індивіда в певний момент часу [10, с. 373]. Водночас як метод дослідження поняття «життєвий простір» одночасно є найбільш загальним і абстрактним психологічним поняттям. За масштабом і рівнем абстракції теоретичний конструкт «життєвий простір» відповідає онтологічній категорії «життєвий світ», поєднуючи в собі феноменологічний і діяльнісний аспекти всіх явищ життєвого світу індивіда.

В міру того, як індивід дорослішає, він переходить від середовищної залежності до незалежності від середовища, стаючи суб'єктом впливу. Такий перехід можливий завдяки процесам диференціації – інтеграції сфер життєвого простору, здатності виділяти й використовувати його елементи як засоби для досягнення мети.

Життєвий простір людини починає розширюватися від дитинства до зрілості і є результатом певного структурування світу, виокремлення в ньому певної, особливо значимої і тісно пов'язаної із власними інтересами й прагненнями сфери, яка сприймається і переживається індивідом як «свій» світ. У створенні цього світу людина бере безпосередню участь, як за допомогою предметно-практичної, так і за допомогою «внутрішньої» діяльності, яка може бути співвіднесена із третьою, четвертою й п'ятою підструктурами робочої схеми структурної організації свідомості, яку запропонував Д.О. Леонтьєв: механізмами осмислення, внутрішнім світом і рефлексією [12, с. 143–146]. Ця внутрішня діяльність є особистісним рівнем регуляції – саморегуляцією. Як регуляторна система особи-

стість конститується функціями виділення себе з навоколишнього світу, виділення, презентації й структурування своїх відносин зі світом і підпорядкування своєї життєдіяльності стійкій структурі цих відносин на противагу негайним імпульсам і зовнішнім стимулам. Для того, аби ця регуляція здійснювалась, власні відносини з світом повинні бути якимось чином представлені суб'єктові в його свідомості, тобто включені в його картину світу. Картина світу, за визначенням в психології, – це уявлення про те, що можна чи не можна зробити в конкретній ситуації, що вигідно чи не вигідно, що етично, що ні тощо, змінюється в ході розвитку суспільства, невичерпна за змістом і слугує основою людської поведінки. Вона формується за допомогою отримання досвіду людиною в переломленні суб'єктивного сприйняття.

Висновки з проведеного дослідження.

Все вищевикладене показує, що традиційна точка зору на поняття зовнішнього і внутрішнього, коли «внутрішнє» пов'язується із психічним і суб'єктивним, а «зовнішнє» – із середовищем, «навоколишнім», об'єктивним, містить у собі протиріччя. По-перше, частина середовища, в якій здійснюється безпосередня життєдіяльність людини, не є для неї «зовнішньою», оскільки створюється в результаті активної діяльності людини. По-друге, багато феноменів, описаних в психології, свідчать про невідомозначність, мінливість межі між особистістю й середовищем, Я і не-Я, внутрішнім і зовнішнім. Зовнішнє може «розчинятися», зникати у внутрішньому, «зливатися» з ним. Не все, що належить зовнішньому середовищу, є зовнішнім для особистості, багато чого із цього середовища вона містить у собі, робить внутрішнім, частиною себе. Подвійність «зовнішнього – внутрішнього» знімається принципом предметності, через який «зовнішнє» і «внутрішнє» стають взаємозалежними компонентами цілісного світу людини, якими є не «середовище» або світ «взагалі», а життєвий світ.

Світ для суб'єкта є не просто світом, його життєвим світом, всі відносини і зв'язки з яким створюються його життєдіяльністю. Життєвий світ і є та дійсність, про яку С.Л. Рубінштейн [17] писав як про безпосередню єдність сутності та існування, внутрішнього і зовнішнього. Здійснюючи свою життєдіяльність, суб'єкт створює особливий суб'єктивну реальність, «квазіпредметний вимір буття», який включається «в реальну, від суб'єкта незалежну дію світу».

Найважливішою складовою картини світу індивіда є його життєвий простір. А точніше, життєвий простір постає одним

зі способів структурування реальності свого життєвого світу, що відбиває фундаментальні характеристики буття людини у світі, істотні характеристики його причетності своєму життєвому світу, культурно й індивідуально. Базовою основою для нього стають первинні форми узагальнення власних відносин зі світом.

На ядерному рівні картини світу життєвий простір особистості виділяється у складі цілісного емоційно-оціночного комплексу, який може бути охарактеризований як «свій», «своє» і є опозицією емоційно-оцінному комплексу «чужий», «чуже». Усередині значеннєвого комплексу «свій» для виділення життєвого простору особистості міститимуться важливі шкали, що є стійкими оцінками значимості об'єктів життєвого світу.

Відповідно, на поверхневому рівні життєвий простір особистості може бути презентований у формі знання про об'єкти і явища життєвого світу, з якими суб'єкт пов'язаний певним життєвими відносинами, представленими переважно значеннєвим комплексом «свій», «своє», а також стійко оцінюваними суб'єктом як особливо значимі (улюблені, цікаві тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
4. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире / Л. Бинсвангер. – М. : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1999. – 300 с.
5. Брушлинский А.В. К проблеме субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Гуманистические проблемы психологической теории. – М. : Наука, 1995. – С. 5–14.
6. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке (Статья первая) / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 3–11.
7. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
8. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 400 с.
9. Дорфман Л.Я. Метаиндивидуальный мир: методологические и теоретические проблемы / Л.Я. Дорфман. – М. : Смысл, 1993. – 456 с.
10. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / К. Левин. – М. : Смысл, 2001. – 572 с.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во политической литературы, 1977. – 303 с.
12. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
13. Летуновский В.В. Экзистенциальный анализ. Перспективы метода в психологической практике / В.В. Летуновский // 1 Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений. – М., 2001. – С. 28–32.
14. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезе : [в 2 т.] / С.Д. Максименко. – К. : Форум, 2002– . – Т.1– 2002 – 319 с.
15. Нартова-Бочавер С.К. Понятие «психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 6. – С. 27–36.
16. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъектной активности / А.К. Осницкий // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 5–19.
17. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973. – С. 255–385.
18. Ставцева О.И. Словарь основных терминов философии Хайдеггера / О.И. Ставцева // Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур. – 2-е изд. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 308–311.
19. Татенко В.О. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / В.О. Татенко // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 23–34.
20. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
21. Чудновский В.Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» в психологии / В.Э. Чудновский // Психологический журнал. – Т. 14, № 5. – С. 3–12.
22. Шорохова Е.В. Принцип детерминизма в психологии / Е.В. Шорохова // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 9–56.